

Amsterdam 1966, II, 84; Necib el-Akiki, *el-Müşteşrikün*, Kahire 1980, I, 189-190; Babinger (Üçok), s. 71, 263; Hasan Eren, *Türkçülük Bilimi Sözlüğü I: Yabancı Türkologlar*, Ankara 1998, s. 245-246; a.m.f., *TA*, XXVI, 443; Yahya Erdem, "Hayriye-i Nâbi'nin Fransızca'ya İlk Çevirisi", *Müteferrika*, sy. 2, İstanbul 1994, s. 165-171; F. Grenard, "Pavet de Courteille", *Grande encyclopédie*, Paris, ts., XXVI, 147.

YAHYA ERDEM

PÂYE

(پایه)

Osmanlılar'da

özellikle ilmiye mensuplarına verilen rütbeyi ifade eden terim.

Sözlükte "görev derecesi, rütbe, mertebe" anlamına gelen ve terim olarak ilmiye mensuplarına verilen rütbeyi anlatan Farsça *pâye* kelimesi daha geniş mânada herhangi bir memuriyetin fiilen ifa edilmek üzere değil adının rütbe ve unvan olarak verilmesini belirtir. Memuriyetin fiilen yapılmasına ise *mansıb* denilir. Ancak bilfiil memuriyeti yürütenlerle bu memuriyeti veya mansıbı rütbe olarak almış kişiler teşrifatta aynı hak ve yetkilere sahip kabul edilmiştir. Osmanlı ilmiye mesleğinde XVI. yüzyılın sonlarından itibaren sıkça kullanılan *pâye* terimi hem eğitim öğretim kuruluşları olan medreselerin müderrislerinin, hem de adliye teşkilâtının ayrılmaz elemanları olan kadıların ve zaman zaman askerî sınıfa mensup kişilerin tayin ve terfileri dolayısıyla kaynaklarda geçer.

Pâye uygulamasının ortaya çıkışına yol açan gelişmeleri Fâtiş Sultan Mehmed dönemine kadar indirmek mümkündür. Fâtiş devlet teşkilâtını yeniden düzenlerken medrese teşkilâtını da gözden geçirmiş ve mevcut medreseleri bir tasnife ve derecelendirmeye tâbi tutmuştur. Böylece isimlerini müderrislerine ödenen günlük ücretlerden alan yirmili, yirmi beşli, otuzlu, kırklı ve ellili medreseler ortaya çıkmıştır. Ellili medreseler hâric ve dâhil olmak üzere ikiye ayrılmış olup bunlardan ilki genellikle devlet erkânı tarafından teşkil edilmiş, dâhil medreseleri ise daha ziyade Osmanlı hânedan mensupları tarafından yaptırılmıştır. Fâtiş'in teşkilât kanunnâmesinde bu medrese derecelenmesinin en üstünde dâhil statüsündeki Sahn medreseleri (medâris-i âliye) yer alır. Bu dönemdeki yegâne altmışlı medrese fethin de sembolü olan Ayasofya yanındaki medreseydi. Süleymaniye medreselerinin kurulmasıyla yeni bir tasnif sistemi ortaya çıkmıştır. Yeni tasnife göre medreseler ibtidâ-i hâric, hareket-i hâric, ibtidâ-i dâhil, hare-

ket-i dâhil, mûsile-i Sahn, Sahn-ı Semân, ibtidâ-i altmışlı, hareket-i altmışlı, mûsile-i Süleymâniyye, Süleymaniye, hâmise-i Süleymâniyye, dârü'l-hadis (-i Süleymâniyye) olmak üzere on iki gruba ayrılmıştır. Bu tasnif XIX. yüzyılın sonlarına kadar varlığını korumuştur.

XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yeni medreselerin tasnifi, derecelenmesi ve *pâye* olarak geçen yeni bir uygulamanın ortaya çıkması medrese sayısının ve buralarda ders veren ulemânın artması ile yakından ilgilidir. Müderris sayısındaki artışa paralel olarak gerçekleştirilen yeni uygulama, müderrislerin hareketleri (tayinleri ve yükselme seyirleri) sırasında terfi imkânının bulunmadığı durumlarda devreye sokulan *pâye* sistemidir (Uzunçarşılı, s. 65). Meselâ Sahn müderrisliğine gelmesi istenen birine Sahn medreselerinde münhal kadro bulunmaması durumunda, Sahn dışındaki bir medresenin hükmen Sahn sayılarak tevcih edilmesi yoluna gidiliyordu. Böylece bir taraftan aynı statüde kalmak, aynı maaşı almak ve önünün tıkalı olduğunu görerek ümitsizliğe kapılmak gibi durumlar bertaraf edilmiş, diğer taraftan devlet açısından kendisini çıkmazda gören bazı ulemânın olumsuz hareketlere kalkışmasının önü alınmış oluyordu. Artık ilmiye mensuplarının yükselbilmesi için üst medreselerde münhal kadroların ortaya çıkmasını beklemeye gerek kalmıyor, bir üst medresenin *pâyesi* daha düşük seviyedeki bir medreseye verilmek suretiyle müderrisine terfi imkânı sağlanıyordu. Bu şekilde kendisine *pâye* verilen kişi bir üst medresenin müderrisiyle aynı hak ve yetkilere kavuşmuş oluyordu. Bu uygulama, XVI. yüzyılın sonlarından itibaren git-tikçe artan bir şekilde medrese tasnifi içerisindeki bütün kategorilere yayılmış, bir müderrisin yükseltilmesine lüzum görüldüğünde bulunduğu medrese hükmen bir üst basamak medreseden sayılarak ihtiyaç karşılanmaya başlanmıştır (a.g.e., s. 58). Meselâ 983'te (1575) Edirne Halebiye Medresesi müderrisi olan Mevlânâ Yâkub bir süre sonra yerinde "pâye-i Sahn-ı i'tibâr" (Atâî, s. 326), Trabussşam kadılığına kadar yükselen Mevlânâ Abdülhamid, 993'te (1585) Üç Şerefeli Medrese müderrisi iken önce yerinde "Sahn-ı hükmi" ve ardından Edirne Bâyezidiyyesi müderrisi (a.g.e., s. 310), Mevlânâ Mustafa Efendi, 1003'te (1595) Manisa'da Hâtuniye Medresesi müderrisi iken "pâye-i Sahn-ı i'tibârî ile dâhil rütbesine nâil" (a.g.e., s. 525), Mevlânâ İbrâhim Efendi 1595'te Üsküdar Mehmed Paşa Medresesi'ne tayin edildik-

ten sonra aynı yerde "pâye-i Sahn ile terfi" (a.g.e., s. 539) olmuştu.

XVII. yüzyılın başından itibaren bu tür uygulamalar hızla artmıştır. Bununla ilgili örnekler Atâî'nin *Zeyl-i Şekâik*'inde sıkça rastlanır. Buna karşılık aynı yüzyılın ikinci yarısına ait örnekler daha azdır. Sonraki örnekler ise bütün medrese derecelerine teşmil edilebilecek kadar çoğalır (Şeyhî, bk. İndeks) ve gitgide medrese derecelenmeleriyle ilgili klasik tasnif altüst olur. XVI. yüzyılda hâric medreselerinden olan medreselerin XVII ve XVIII. yüzyıllarda sık sık hükmen Sahn, ibtidâ-i altmışlı, mûsile-i Süleymâniyye sayılmak suretiyle kendilerine müderris tayin edilmesi, böylece medreselerin belirlenmiş derecelerinden iki üç basamak yukarı çıkarılması bu durumun en açık göstergeleridir. Sıradan işlerden biri de derecesi yükseltelen bir medreseye tayin edilen müderrisin başka bir medreseye veya kadılığa geçmesi üzerine derecesinin tekrar eski haline döndürülmesidir (Uzunçarşılı, s. 62-63).

Buna benzer bir sistemin uzantısı kadılıklara tayinlerde görülür. XVII. yüzyılın başlarında az rastlanan *pâyeli* kadı tayinleri, imparatorluğun geçirdiği genel değişime paralel olarak yüzyılın ortalarına doğru hızlanmış, XVIII. yüzyılda ise alışılmış bir uygulama haline gelmiştir. Bunda, Osmanlı fetihlerinin artık durmasının ve medreselerdeki mütat hizmet sürelerini veya kademelerini geçerek kadı olmak isteyenlerin gelebilecekleri mevkilerin yetersiz hale gelmesinin rolü vardır. Kadılıkların sayısının sınırlı, kadı olması istenenlerin ise fazlalığı taliplerin ya buldukları mevkide bir üst kadılığın *pâyesini* almalarına veya daha müderrisken kadılık *pâyesi* edinmelerine yol açmıştır (a.g.e., s. 87-103). Önceleri sadece emekli muamelelerinde rastlanan *pâye* tevcihleri daha sonra aktif görevlere dönüşmüştür. Meselâ Şeyhülislâm Hoca Sâdeddin Efendi'nin oğlu Şeyhülislâm Esad Efendi 1004'te (1596) Edirne kadısı bulunduğu sırada Anadolu sadâreti *pâyesi*yle emekli olmuştu (Atâî, s. 690). 1017'de (1608) Sahn müderrisliğine ulaşan Mevlânâ Muslihuddin 1609'da Kudüs *pâyesi*yle emekli ayrılmıştı (a.g.e., s. 551). Mevlânâ Ahmed, 1029'da (1620) çok kısa süre Sahn müderrisliğinde bulunduktan sonra Bağdat kadısı *pâyesine* yükselerek günlük 80 akçe ile emekli olmuştu (a.g.e., s. 661).

İlmiye zümresine mensup hatırlı kişilerin taltif edilmesi dahil başka birtakım düşüncelerle biri *pâye* olmak üzere iki vazifenin bir kişinin uhdesine verildiğine dair çok sayıda örnek vardır. Özellikle kazaskerlik pâ-

yesi bunun en dikkat çekici örneğini oluşturur. Edirne Kadısı Seyrekzâde Seyyid Yûnus Efendi 1057'de (1647) Anadolu kazaskerliği pâyesi ilâvesiyle nakibü'l-eshrâf olmuş, daha sonra aynı vazifedeyken kendisine Rumeli kazaskerliği pâyesi ihсан edilmişti (Şeyhî, s. 202). Eski Sahn müderrislerinden Şâmî Nûman Efendi 1649'da Kudûs pâyesi ilâvesiyle Kayseri kadısı tayin edilmişti (a.g.e., s. 270). Bostanzâde Ebûbekir Efendi 1670'te Kudûs pâyesiyle Eyüp kadısı olmuştu (a.g.e., s. 389). Ayrıca Anadolu ve Rumeli beylerbeylikleri gibi yüksek memuriyetlerin de birer pâye olarak verilebildiği bilinmektedir. Bunlardan meselâ Rumeli beylerbeyi pâyesini taşıyan bir kişi teşrifatta fiilen Anadolu beylerbeyliğinde bulunan kişinin üstünde görülürdü. Bu tür uygulamalarla başta ilmiye mensupları olmak üzere diğer devlet kademelerini dolduran ve yükselmeyi arzu eden pek çok memura hem maddî imkân hem itibar ve statü imkânları sağlanmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Fatih'in Teşkilât Kanunnâmesi (nşr. Abdülkadir Özcan, TD, sy. 33 [1982] içinde), s. 7-51; Atâî, *Zeyl-i Şekâik*, bk. İndeks; Şeyhî, *Vekâyiü'l-fuzalâ*, bk. İndeks; Cevdet, *Târih*, I, 111; Uzunçarşılı, *İlmiye Teşkilâtı*, s. 58, 62-63, 65, 87-103; Cahid Baltacı, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 15-16; Fahri Unan, *Kuruluşundan Günümüze Fâtih Külliyesi*, Ankara 2003, tür.yer.; a.m.f., "Osmanlı İlmiye Târikinde 'Pâye'li Tâyinler Yahut Devlette Kazanç Kapısı", *TTK Belleten*, LXII/233 (1998), s. 41-64; Pakalın, II, 764.

FAHRİ UNAN

PÂYE

(پایه)

Mimaride kullanılan bir destek türü.

Farsça'da "iskekle, masa ayağı" mânâsına gelen pâye yerine pilpâye veya fila-yağı da denir. Bu unsur sütunlardan farklı olarak büyük çaplı ve bir hayli yüksek bir ayaktır. Tuğla yahut kesme taş örgü şeklinde yükseltelen bu taşıyıcı unsur bir sütun gövdesi gibi silindirik biçiminde inşa edilebileceği gibi kare, dikdörtgen, çokgen, yonca planlı olarak da inşa edilebilir. Pâyelerin şekil ve kalınlığı mimari mekânın ölçüleri, kullanılan inşa malzemesi ve yapının genel üslûbuna bağlı şekilde ortaya çıkar. Ancak pâye biçimsel bir tercih değil her durumda zorunlu başvurulmuş bir elemandır.

Mimarlık tarihi boyunca genişleyen iç hacim örtü unsurlarının da büyümesini gerektirdiğinden duvarlar giderek taşıyıcı işlevlerini iç desteklere bırakır. Bu sorun iç

mekânda güçlü destek arayışlarının yeni den düşünülmesi anlamına gelir. Büyüyen mimari ölçülerde üst yapıyı çadır direği ya da biraz daha büyük sütunlarla karşılamak mümkün değildir. Genişleyen duvarların sınırladığı alanda düşey derinliğin de artması kaçınılmaz olduğundan bilinen destek sorununun yeniden tasarlanması zorunluluk haline gelir.

İç mimaride belirli bir yükseklikten sonra tek parçadan oluşan sütun gövdesinin elde edilmesi güçtür. Böyle bir taşıyıcı gövde imal edilebilse de mukavemeti garanti edilemez. Fazla yüksek olmadığı halde pek çok sütunda ortaya çıkan düşey çatlaklar çemberlerle önlenmeye çalışılmıştır. O halde sütunun elverişsizliği bilinmektedir. Sütunlar üst üste konarak yükseltilebilmektedir; ancak düşey doğrultudaki çok parçalı destek sistemi iç mekânı bölerek olumsuz etkilediği gibi bu kurgu statik bakımdan da güvenilir değildir. Bağımsız taşıyıcı olarak yükseltilebildiğinden pâye düşey derinliği arttırmak isteyen mimarların karşılaştıkları sorunu çözmüştür.

Büyük bir alanı kapatan örtüyü destekleyecek pâyelerin bir hayli yüksek ve kalın tutulması gerektiğinden bu unsurun gövde kesiti de fonksiyonuna uygun olacaktır. Düz yüzeyli ve kalın pâyelerin hareketsiz, tekdüze yüzey etkisini azaltmak ve görsel sorunu çözmek üzere düşey yivler, nişler ve köşe pahlamaları yapılarak bir hareket sağlanmış, hareketli yüzey dokusuyla bu taşıyıcı unsurun mukavemeti artırılmıştır.

BİBLİYOGRAFYA :

Doğan Hasol, *Ansiklopedik Mimarlık Sözlüğü*, İstanbul 1975, s. 87, 182; Adnan Turanî, *Sanat Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1993, s. 18, 42; Metin Sözen – Uğur Tanyeli, *Sanat Kavram ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1996, s. 31, 84, 188; SA, IV, 1598; Emre Erenler, "Ayak", *Eczacıbaşı Sanat Ansiklopedisi*, İstanbul 1997, I, 172-173.

SELÇUK MÜLÂYİM

PAZAR

Aslı Farsça bâzâr olan kelime, sözlükte "alıcı ve satıcıların ticaret için belli zamanlarda toplandıkları üstü açık kamu alanı" mânâsına gelir. Anlam genişlemesiyle şehrin bir plana göre düzenlenmiş geleneksel iş bölgesini veya caddesini / sokağını yahut bunun belli meslek erbabınca işletilen dükkanlar kümesinin oluşturduğu kesimini ifade eder. Haftanın alışveriş maksadıyla toplanılması âdet olan gününe de pazar adı verilir. Arapça'sı "mal sevkedilen yer" mânâsında sûk (çoğulu esvâk) olup Kur'an'da

müşriklerin Hz. Peygamber'in pazarlarda dolaştığı, dolayısıyla diğer insanlardan farkının bulunmadığı yönündeki eleştirilerine değinilen iki yerde geçmektedir (el-Furkân 25/7, 20). Şehirlielerin günlük ihtiyaçlarını karşıladıkları küçük pazarlara Arapça'da sūveyka, Farsça'da bâzârce, Türkçe'de pazarcık denir. Yılın belli dönemlerinde kurulan, özellikle uzak mesafelerden getirilen malların alınıp satıldığı büyük pazarlar için Türkçe'de Grekçe asıllı panayır, Arapça'da yine sūk kullanılır. İtalyanca'dan Türkçe'ye geçen piyasa kelimesi de en geniş anlamıyla pazarı ifade eder. Pazarlarda satış yapanlara pazarcı ve bezirgân (bâzârgân) adı verilir. Pazarın düzeninden sorumlu kişiye pazarbaşı denilir. İki pazar sokağının kesişmesiyle oluşan dört yol ağzına çarşı (Far. çâr sū [dört taraf]) ve Arapça'da mu-rabba' adı verilir. Tarihte özellikle takas ekonomisinde para ekonomisine geçildikten sonra pazarlar canlanmıştı. Sanayi devrimiyle birlikte pazar ve piyasa kelimeleri serbest rekabet şartlarında mal, hizmet ve iş gücü arz ve talebinin bulunduğu en geniş alanı belirtmek üzere kullanılmaya başlanmıştı.

Pazarlar günlük, haftalık, aylık, mevsimlik ve yıllık olabilir. Mevsimlik ve özellikle haftalık pazarlar, geçimlik bir ekonomiyle kalıcı ticaret merkezleri ağı arasında bir ara aşama olarak değerlendirilmektedir (Etr., IV, 45-46). Pazarlar merkezî pazar, perakende pazarı, semt pazarı, taşra pazarı, ziyaretgâh pazarı, ordu pazarı gibi sınıflara ayrılabilir. Çoğunlukla büyük şehirlerin eski bölgelerinde ana iş merkezini oluşturan ve her gün açılan merkezî pazarın bünyesinde perakende / toptan ticaret, finans ve zanaat kesimleri sıkı bir ilişki içindedir. Perakende pazarı, çoğunlukla küçük şehirlerde esasen doğrudan tüketiciye yönelik az miktarda satışların yapıldığı geleneksel merkezî alışveriş bölgesidir. Şehirlerde ana pazarın dışında belli yerleşim biriminin günlük ihtiyaçlarını karşılayan, bazıları haftada bir iki defa kurulan küçük satış alanına semt pazarı denir. Bazı şehirlerde sur içinde semt pazarına rastlanmazdı; buralarda ana pazarın dış halkaları yerleşim birimlerinin günlük ihtiyaçlarını karşılayıcı bir işlev üstlenirdi. Şehir kapılarının dışında veya çevredeki önemli bir yolun yakınında açılan taşra pazarı kırsal kesim için semt pazarı işlevi gördüğü gibi köylüler / bedevilerle şehirli-leri de buluştururdu. Bunun örnekleri Dırmaşk (Meydân), Bağdat (Hark), Halep (Sûkubenkuse), Kayrevan (Tûnis kapısında), Kandeher (doğu kapısında) ve Şiraz'da (gü-